XOLIYOR SAFAROV QISSALARIDA NUTQIY DETALLARNING AHAMIYATI VA DOLZARBLIGI

Narziyeva Mohichehra
Niyatqulova Bahora
Nurmatova Mahliyo
Qodirova Zarnigor

https://doi.org/10.5281/zenodo.24385678

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek nasrining o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etuvchi Xoliyor Safarov qissalarida nutqiy detallarning badiiy-estetik vazifasi va poetik ahamiyati tadqiq etiladi. Xususan, personajlar nutqining individualligi, dialog va monologlarning xarakter yaratishdagi o‘rni, so‘z tanlash mahorati, nutqiy takrorlar, sukut, kinoya hamda tagma’no orqali qahramonlarning ruhiy holatini ifodalash masalalariga e’tibor qaratiladi.*

Nutqiy detallar nafaqat voqealar rivojini ta’minlovchi kommunikativ vosita, balki qahramonning ichki dunyosi, ijtimoiy mavqei, dunyoqarashi va ma’naviy qiyofasini namoyon etuvchi muhim poetik unsur sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy qissachilikda nutqiy detallarning dolzarbligi badiiy psixologizm, xarakter individualligi va muallif nutqi bilan personaj nutqi munosabati doirasida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *Xoliyor Safarov, qissa, nutqiy detal, badiiy detal, dialog, monolog, personaj nutqi, badiiy psixologizm, tagma’no, xarakter, individual nutq, poetika.*

Аннотация. *В статье исследуются художественно-эстетические функции и поэтическое значение речевых деталей в повестях современного узбекского писателя Холиёра Сафарова. Особое внимание уделяется индивидуальности речи персонажей, роли диалога и монолога в создании характера, а также выражению психологического состояния героев посредством речевых повторов, молчания, иронии и подтекста.*

Речевые детали рассматриваются не только как коммуникативное средство, но и как важный поэтический элемент, раскрывающий внутренний мир, мировоззрение и нравственный облик персонажа.

Ключевые слова: *Холёр Сафаров, повесть, речевая деталь, художественная деталь, диалог, монолог, речь персонажа, художественный психологизм, подтекст, характер, индивидуальная речь, поэтика.*

Abstract. *This article examines the artistic and aesthetic functions of speech details in the novellas of contemporary Uzbek writer Kholiyor Safarov. Particular attention is paid to the individuality of characters' speech, the role of dialogue and monologue in characterization, and the representation of psychological states through repetition, silence, irony, and subtext.*

Speech details are analyzed not only as communicative devices but also as significant poetic elements that reveal characters' inner worlds, perspectives, and moral identities. The relevance of speech details in contemporary Uzbek prose is also discussed in relation to literary psychologism and character development.

Keywords: *Kholiyor Safarov, novella, speech detail, artistic detail, dialogue, monologue, character speech, literary psychologism, subtext, characterization, individual speech, poetics.*

Kirish

Badiiy asarda inson xarakterini yaratish, uning ichki dunyosini ochish va ruhiy holatini ifodalashda nutq alohida o‘rin tutadi. Chunki insonning so‘zlash tarzi, so‘z tanlashi, gap qurilishi, muayyan vaziyatda sukut saqlashi yoki fikrini bilvosita ifodalashi uning ma’naviy-psixologik qiyofasi haqida muhim ma’lumot beradi. Shu ma’noda nutq badiiy obrazning tashqi ifoda vositasi bo‘lish bilan birga, uning ichki mohiyatini namoyon etuvchi poetik hodisa hamdir.

Adabiyotshunoslikda badiiy detal tushunchasi obrazning xarakterli xususiyatlarini ochish, muayyan vaziyatning mazmunini chuqurlashtirish va asarning estetik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim unsur sifatida izohlanadi. Nutqiy detal esa badiiy detalning o‘ziga xos ko‘rinishi bo‘lib, personaj nutqidagi alohida so‘z, ibora, murojaat shakli, takror, pauza, kinoya yoki yashirin ma’no orqali muayyan ruhiy va ijtimoiy mazmunni ifodalaydi.

Zamonaviy o‘zbek qissachiligida qahramon ruhiyatini bevosita bayon qilishdan ko‘ra, uni nutqiy munosabatlar, dialogik to‘qnashuvlar va ichki kechinmalar orqali ochishga intilish kuchaymoqda. Bunday badiiy izlanishlar Xoliyor Safarov qissalarining poetik xususiyatlarini o‘rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adib ijodida inson xarakteri, uning ma’naviy olami, ijtimoiy muhit bilan munosabati va ichki ziddiyatlarini ifodalashda nutqning imkoniyatlari alohida tadqiq etishga loyiq. Ayniqsa, qahramonlar o‘rtasidagi muloqot, ularning bir-biriga munosabati, fikrni ochiq yoki yashirin ifodalashi, so‘z va sukutning o‘zaro munosabati badiiy talqinning muhim jihatlaridan hisoblanadi.

Asosiy qism

Badiiy adabiyotda personaj nutqi uning individual xarakterini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Har bir qahramonning so‘zlash tarzi, lug‘at boyligi, iboralardan foydalanishi, murojaat shakllari va gap qurilishi uning qanday ijtimoiy muhitda shakllanganini, dunyoqarashi va ruhiy holatini anglash imkonini beradi.

Xoliyor Safarov qissalarida nutqiy detalni o‘rganish, avvalo, personajlarning individual nutq xususiyatlarini aniqlashni talab qiladi. Chunki qahramonlar nutqi orqali ularning o‘zaro munosabatlari, ma’naviy qarashlari va voqelikka munosabati namoyon bo‘ladi. Muallifning badiiy mahorati shundaki, personajlar nutqi faqat voqeani hikoya qilish yoki ma’lumot yetkazish vazifasini bajarmaydi, balki xarakter mohiyatini ochishga ham xizmat qiladi.

Nutqiy detalning xarakter yaratishdagi ahamiyatini quyidagi jihatlarda ko‘rish mumkin:

- personajning individual xususiyatlarini belgilash;
- uning ijtimoiy va ma’naviy muhitga munosabatini ifodalash;
- qahramonlar o‘rtasidagi ruhiy masofani ko‘rsatish;
- yashirin ziddiyatlarni yuzaga chiqarish;
- obrazning ichki kechinmalarini bilvosita ifodalash;
- muallifning qahramonga munosabatini anglatish.

Demak, nutqiy detal qahramonning tashqi qiyofasini to‘ldiruvchi vosita emas, balki uning badiiy xarakterini shakllantiruvchi muhim poetik mexanizmdir.

Xoliyor Safarov qissalarini nutqiy poetika nuqtayi nazaridan o‘rganishda dialog va monologlarning o‘zaro munosabatiga alohida e’tibor qaratish lozim. Dialog badiiy asarda ikki yoki undan ortiq personajning muloqotini ifodalasa, monolog qahramonning o‘z-o‘zi bilan ruhiy muloqoti, ichki munosabati va kechinmalarini namoyon etadi.

Dialogning badiiy vazifasi faqat voqealar rivojini ta’minlashdan iborat emas. U qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlarning asl mohiyatini, ularning qarashlari va xarakteridagi farqlarni ochishga xizmat qiladi. Ba’zan personajlar bir-biriga aytayotgan gaplaridan ko‘ra, aytmay qolgan fikrlari orqali ko‘proq ma’no ifodalaydi. Bunday vaziyatda dialogning tagma’no qatlami yuzaga keladi.

Nutqiy detalning muhim ko‘rinishlaridan biri bo‘lgan tagma’no personajning ochiq ifodalanmagan munosabati, yashirin noroziligi, iztirobi yoki ichki qarshiligini anglatadi.

Qahramon biror savolga qisqa javob berishi, mavzuni o‘zgartirishi yoki kutilmagan sukutga berilishi ham muayyan ruhiy holatni ifodalashi mumkin.

Monolog esa qahramonning ichki olamiga kirish imkonini beradi. Unda xotira, afsus, ikkilanish, iztirob, o‘z-o‘zini tahlil qilish kabi psixologik jarayonlar namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, zamonaviy qissalarda ichki monologning ahamiyati ortib, u qahramon ruhiyatini tasvirlashning muhim shakllaridan biriga aylanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan Xoliyor Safarov qissalaridagi dialogik va monologik nutqni tadqiq etish yozuvchining inson ruhiyatini badiiy ifodalash usullarini aniqlashga imkon beradi.

Nutqiy detallarning yana bir muhim ko‘rinishi takrorlardir. Badiiy matnda ayrim so‘z yoki iboralarning takrorlanishi har doim ham uslubiy ortiqchalik hisoblanmaydi. Aksincha, muayyan vaziyatda takror qahramonning ruhiy holatini, hayajonini, ikkilanishini yoki bir fikrga haddan tashqari bog‘lanib qolganini ifodalashi mumkin.

Masalan, biror so‘zning qayta-qayta qo‘llanishi personajning ruhiy bezovtaligi, qo‘rquvi yoki biror hodisani anglashga urinishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuningdek, takroriy murojaatlar qahramonlar o‘rtasidagi munosabatning yaqinligi yoki aksincha, ruhiy uzoqlashuvini ko‘rsatishi mumkin.

Badiiy nutqda takrorning quyidagi vazifalari mavjud:

1. **Psixologik vazifa** – qahramonning hayajoni, iztirobi va ichki bezovtaligini ifodalaydi.
2. **Xarakterologik vazifa** – personajning nutqiy odati va individual xususiyatlarini namoyon qiladi.
3. **Kompozitsion vazifa** – muhim fikr yoki vaziyatga urg‘u beradi.
4. **Emotsional-ekspressiv vazifa** – matnning ta’sirchanligini kuchaytiradi.
5. **Semantik vazifa** – muayyan so‘zning mazmuniy salmog‘ini oshiradi.

Xoliyor Safarov qissalaridagi takrorlarni aynan shu vazifalar asosida o‘rganish yozuvchi uslubining nutqiy o‘ziga xosliklarini aniqlash uchun muhimdir.

Badiiy asarda nutq faqat aytilgan so‘zlardan iborat emas. Ayrim hollarda sukut, pauza, javobsizlik yoki gapni tugatmay qolish ham muhim badiiy mazmun kasb etadi. Chunki inson ruhiyatidagi ayrim kechinmalarni so‘z orqali ifodalash qiyin bo‘ladi. Bunday vaziyatda sukut qahramonning ichki holatini ochuvchi psixologik vositaga aylanadi.

Sukutning badiiy vazifasi turlicha namoyon bo‘ladi. U norozilik, qo‘rquv, iztirob, uyalish, ikkilanish, ruhiy charchoq yoki muayyan haqiqatni aytishga jur’at topolmaslikni ifodalashi mumkin.

Xoliyor Safarov qissalarining poetik xususiyatlarini o‘rganishda sukutning dialogik munosabatlar tarkibidagi vazifasiga e’tibor qaratish zarur.

Zero, personajning savolga javob bermasligi, suhbatni davom ettirmasligi yoki muayyan vaziyatda gapdan qochishi uning ruhiy holati haqida muhim ma’lumot beradi.

Sukutni nutqiy detal sifatida talqin qilishda uning matndagi kontekstual vazifasi asosiy mezon bo‘lishi kerak. Har qanday pauza badiiy detal bo‘lavermaydi. Faqat muayyan ruhiy yoki g‘oyaviy mazmunni ifodalashga xizmat qilgan sukut poetik ahamiyat kasb etadi.

Badiiy psixologizm insonning ichki olami, ruhiy ziddiyatlari va kechinmalarini badiiy ifodalash tamoyilidir.

Uning bevosita va bilvosita tasvir shakllari mavjud. Bevosita tasvirda muallif qahramonning ruhiy holatini izohlaydi, bilvosita tasvirda esa bu holat xatti-harakat, nutq, mimika, dialog, detal va boshqa vositalar orqali namoyon bo‘ladi.

Nutqiy detal badiiy psixologizmning bilvosita tasvir imkoniyatlarini kengaytiradi. Chunki qahramonning so‘zlash usuli va muayyan vaziyatdagi nutqiy munosabati uning ichki holatini izohlashsiz anglash imkonini beradi.

Xoliyor Safarov qissalarida nutqiy detallarni tadqiq etishning dolzarb jihati ham shunda: yozuvchi qahramonlarning ruhiy holatini o‘rganishda ularning o‘zaro muloqoti va nutqiy munosabatlarini badiiy tahlil qilish uchun muhim material yaratadi.

Ayniqsa, insonlar o‘rtasidagi begonalashuv, o‘zaro tushunmovchilik, ma’naviy ziddiyat va yolg‘izlik kabi zamonaviy muammolarni yoritishda nutqiy detallar muhim ahamiyat kasb etadi. Qahramonning aytgan so‘zi bilan aslida his qilayotgan tuyg‘usi o‘rtasidagi tafovut uning ruhiy murakkabligini ochadi.

Shu ma’noda nutqiy detal qahramonning ichki va tashqi olami o‘rtasidagi munosabatni belgilovchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi adabiy jarayonda inson xarakterini yaratish, ruhiy kechinmalarni ifodalash va badiiy voqelikni individuallashtirish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy kitobxon qahramonning faqat nima qilayotganiga emas, balki nima sababdan shunday yo‘l tutayotganiga, uning ichki dunyosida qanday ziddiyatlar mavjudligiga ham qiziqadi.

Shu sababli nutqiy detallarning badiiy asardagi vazifasi yanada kengaymoqda. Ular qahramonning ruhiy holatini ochish bilan birga, asarning estetik ta’sirchanligi va mazmuniy teranligini ta’minlaydi.

Xoliyor Safarov qissalarini shu jihatdan o‘rganish quyidagi ilmiy muammolarni tadqiq etish imkonini beradi:

- zamonaviy qissalarda personaj nutqining individuallashuvi;
- dialog va ichki monologning psixologik vazifalari;
- nutqiy detal va xarakter munosabati;
- so‘z va sukutning badiiy mazmuni;
- nutqiy vositalar orqali milliy xarakter ifodasi;
- muallif nutqi va personaj nutqining o‘zaro munosabati;
- nutqiy detalning kompozitsion va semantik vazifalari.

Bu masalalar faqat muayyan yozuvchi ijodini o‘rganish bilangina cheklanmaydi. Ular zamonaviy o‘zbek qissachiligining poetik taraqqiyot tamoyillarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Xoliyor Safarov qissalarida nutqiy detallarning badiiy-estetik imkoniyatlarini o‘rganish yozuvchi uslubining muhim jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Nutqiy detal qahramonning individual xarakterini yaratish, ruhiy kechinmalarini ifodalash, personajlar o‘rtasidagi munosabatlarni ochish va asarning g‘oyaviy mazmunini chuqurlashtirishda muhim poetik vosita hisoblanadi.

Umuman, Xoliyor Safarov qissalarida nutqiy detalni alohida poetik hodisa sifatida o‘rganish yozuvchi ijodining badiiy o‘ziga xosligini, personajlar ruhiyatini ochish mahoratini va zamonaviy o‘zbek nasrining tasvir imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: Гослитиздат, 1959.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970.
4. Умуров Ҳ. Бадиий ижод асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001.
5. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Навоий университети, 2018.
7. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.